

УДК 364.4-055.5/.7:316.485.26(477.6)

DOI: 10.12958/2227-2844-2019-1(324)-1-43-51

Литвинова Наталія Анатоліївна,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»,
м. Старобільськ, Україна.

litvinovan76@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2643-2031>

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ТА ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА СІМ'ЯМ З ДІТЬМИ В ПЕРІОД ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ НА ДОНБАСІ

У результаті збройного конфлікту постраждале населення України зазнало значних психологічних страждань, підриву соціального благополуччя. Саме тому в умовах військового конфлікту захист і поліпшення психічного та соціального здоров'я жителів Криму та Донбасу стають одним з пріоритетів діяльності недержавних благодійних організацій.

Проблеми соціально-педагогічної та психологічної роботи з внутрішньо переміщеними особами у конфліктний та постконфліктний період досліджувалися Н. Бочкорем, Є. Дубровською, О. Залеською, К. Левченко.

Проблему безпеки та можливості отримання соціально-педагогічної допомоги в період конфлікту в Україні розглядали В. Андреєнкова, Т. Войцях, Л. Ковальчук. Соціальна робота в громаді розглядається в роботах О. Безпалько.

Серед науковців і дослідників, які вивчали недержавні організації та їх роль у соціальній сфері, можна назвати працівників Школи соціальної роботи О. Васильченко, Н. Кабаченко, Р. Кравченко, В. Полтавця та Центру інновацій та розвитку – О. Сидоренко, а також ці питання у своїх дослідженнях розглядали П. Жовніренко, В. Коляденко, І. Мигович, В. Савка, Т. Семигіна, А. Сіленко, Л. Сідельнік, Г. Тараненко та інші. У певній частині населення склалось упереджене ставлення до НДО соціальної сфери, тому розкриттю сутності цієї актуальної проблеми приділили увагу у своїх працях Т. Ганслі, Л. Пала, П. Спікер. Цій проблемі певна увага відводиться і в публікаціях вітчизняних авторів: О. Іванової, Е. Лібанової, О. Палія, В. Скуратівського, П. Шевчука та інших.

Серед осіб, які потрапили в складні життєві обставини значну кількість займають соціально вразливі категорії населення, такі як: внутрішньо переміщені особи. Станом на січень 2019 року чисельність переселенців в Україні склала 1 512 435 осіб. Але важко оцінити точну

кількість переселенців, адже Державна служба статистики фіксує лише тих, хто звернувся по допомогу. Масштаб ситуації вимагає координації зусиль для вирішення їх проблем.

Внутрішньо переміщені особи (ВПО), яких ще називають «вимушеними переселенцями» – нове явище для України, що є наслідком тривалого військового конфлікту на території Донецької й Луганської областей та анексії Автономної Республіки Крим.

Внутрішньо переміщена особа – громадянин України, який постійно проживає в Україні, якого змусили або який самостійно покинув місце свого проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, масових порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру (Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми, 2017, с. 7).

Перед внутрішніми біженцями постає ціла низка проблем і організаційних складнощів, а саме: забезпечення їжею і житлом; виплата пенсій і соціальних виплат; доступ до соціальних послуг; забезпечення місцями в дитячих садках і школах; вступ і продовження навчання у ВНЗ; надання медичної допомоги особам, що потребують спеціалізованої чи висококваліфікованої медичної допомоги; пошук роботи і працевлаштування; відновлення документів та інші.

Проблеми переселенців мають не лише кількісний, а й часовий вимір. При вирішенні будь-якого з вищезазначених питань людей чекають проблеми і перешкоди через відсутність відповідної законодавчої бази для забезпечення реалізації прав внутрішньо переміщених осіб. Затримки з виплатами пенсій і соціальних виплат викликані складнощами в оформленні документів, а також відносинами між банками і казначейством, яке перераховує гроші на рахунки. Мають місце проблеми із влаштуванням дітей переселенців до дитячих садків через черги. Питання працевлаштування переселенців є досить актуальним, оскільки на практиці Державна служба зайнятості майже не пропонує цікавих варіантів для кваліфікованих претендентів. Під постійною загрозою щодо забезпечення медичними препаратами знаходяться хворі на цукровий діабет і онкохворі. Студенти, які навчались у ВНЗ в Донецькій, Луганській областях і на окупованій території Криму теж буде складніше продовжити навчання у ВНЗ в інших містах України (Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту, 2015, с. 28).

Отже, спільною проблемою є відсутність документів у переселенців, що перешкоджає отримати роботу за спеціальністю, отримати професійну освіту, необхідну медичну допомогу, орендувати житло, знайти місце в дитячому садку. Крім відсутності законодавства, вирішенню проблем заважає відсутність координації між різними установами, які відповідають за розв'язання названих вище проблем.

Фахівці психолого-педагогічної сфери зауважують, що діти, які, на жаль, не тільки опинилися у гущині подій, а й відчувають себе або насправді були їх безпосередніми учасниками, свої переживання почали програвати в іграх, більшість з яких демонструє підвищений рівень агресії та нетерпимості не тільки до «чужинців», але й часто до тих, хто був серед числа друзів та рідних. Як показує досвід країн, які перебували в конфліктних ситуаціях, значне зростання насильства в протистояннях призводить до збільшення випадків домашнього насильства, насильства стосовно жінок і дітей як у період розгортання самого конфлікту, так і по його завершенні.

У досить складній ситуації опиняються діти, які втратили батьків внаслідок воєнних дій. Відсутня можливість для призначення пенсії із втрати годувальника, оскільки немає документів, які б засвідчили подібний факт. Та фінансова допомога не врятує дитину від тяжких психологічних переживань, пов'язаних із втратою найближчої людини. Перебування в зоні воєнних дій, втрата батьків, чуже оточення є психотравмуючими факторами, ситуаціями підвищеного ризику виникнення реакції дезадаптації. Д. Ісаєв під реакціями дезадаптації розуміє відносно короткочасні психогенні розлади, які виникають при зіткненні особистості зі складними або нездоланими обставинами і які порушують нормальне пристосування до умов існування. У складних випадках вони представлені хворобливими станами з переважно психічними, психомоторними і психосоматичними розладами, або ж їх поєднанням у структурі неврозів, аномального розвитку особистості або психопатій. Тому соціальний педагог у взаємодії з психологом та лікарем повинні надати таким дітям невідкладну соціально-психологічну та медичну допомогу (Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту, 2015, с. 35).

Створення у дитини почуття захищеності, психологічного комфорту, виявлення її потенційних фізичних та психічних ресурсів, активізація адаптаційного потенціалу, пред'явлення вимог, які співвідносяться з її можливостями, найважливіший напрям роботи соціального педагога з попередження реакції дезадаптації у дітей.

Крім того, складна економічна ситуація в Україні, наслідки конфліктного періоду можуть призвести до посилення пошуків працевлаштування за кордоном або випадків нелегального працевлаштування, що підвищує ймовірність ризиків потрапляння в тенета торгівлі людьми. Варто враховувати, що особливо вразливою групою вважаються жінки та діти із соціально незахищених категорій, сім'ї, члени яких загинули або були поранені в ході трагічних подій, зокрема, вдови, які залишилися єдиними годувальниками родин, сім'ї військовослужбовців, які стають внутрішніми мігрантами.

За дорученням Генеральної Асамблеї ООН та Комісії з прав людини були розроблені і 1998 року ухвалені «Керівні принципи з питань переміщених всередині країни осіб», які врегульовують

вимушене переміщення осіб всередині країни та є керівними вказівками для міжнародних і неурядових організацій та національної влади з метою розроблення законодавчих актів та політичних заходів стосовно переміщення всередині країни. Зазначеним документом передбачено, що національна влада забезпечує захист та гуманітарну допомогу переміщеним усередині країни особам.

У діяльності недержавних організацій оцінка потреб дітей та сімей з дітьми є надзвичайно важливою умовою якості соціальних послуг вразливим категоріям населення. Виділяють два рівні оцінки потреб: первинний рівень – *початкова оцінка*; вторинний рівень – *комплексна оцінка*. По суті, оцінка передбачає аналіз належності особи/сім'ї до вразливих груп населення, перебування її у складних життєвих обставинах та визначення індивідуальних потреб особи/сім'ї, переліку та обсягу соціальних послуг, яких потребує особа/сім'я.

Існують певні стандарти проведення якісної оцінки потреб, а саме:

- кожний клієнт, який звертається до недержавних організацій за соціальними послугами, має право на початкову оцінку;
- на реалізацію права проведення оцінки не мають впливати вік особи, її стать, рівень освіти, культури, функціональні обмеження тощо;
- людина, щодо якої здійснюється оцінка, має право на власний погляд стосовно ситуації, складних життєвих обставин, в яких вона опинилась, що потрібно враховувати в роботі з нею;
- клієнти мають право на доступ до інформації про себе, бути вільними від примушення, а також припинити участь у процесі оцінки;
- всі організації, служби (як урядові, так і неурядові), що надають соціальні послуги, повинні мати єдині переконання щодо мети, завдань, методів оцінки та використовувати стандартні форми для її здійснення;
- усі фахівці з соціальної роботи, які проводять оцінку, мають пройти відповідну підготовку та регулярно підвищувати професійну кваліфікацію;
- оцінювання і саму оцінку потреб проводить мультидисциплінарна команда, до складу якої входять фахівці зацікавлених організацій, установ, закладів.

Оцінювання потреб ВПО у соціальних послугах здійснюється шляхом аналізу документів, фактів та інформації, зібраних під час спілкування з членами сім'ї та їхнім найближчим оточенням, а також отриманих від юридичних та фізичних осіб у встановленому порядку. Оцінювання потреб сім'ї у соціальних послугах здійснюють фахівець із соціальної роботи, соціальний працівник, соціальний менеджер. У разі необхідності до оцінювання потреб залучаються медичні, педагогічні працівники, психологи, реабілітологи, корекційні педагоги, логопеди та інші фахівці. Оцінювання потреб сім'ї ВПО у соціальних послугах здійснюється протягом п'яти робочих днів з дати одержання заяви, звернення, повідомлення про надання соціальних послуг.

Предметом комплексної оцінки є: склад сім'ї клієнта та її демографічні характеристики; основні події або кризи в історії сім'ї (розлучення, смерть, безробіття, міграція тощо); культурний та соціально-економічний статус сім'ї; сімейне функціонування і механізми розв'язання проблем; важливі події, що відбулися в період народження дитини, і основні етапи її розвитку; проблеми дитини, пов'язані з її здоров'ям (госпіталізація); особливості навчання дитини; сучасне освітнє середовище дитини; порушення прав дитини або сім'ї; адаптивна поведінка дитини та її соціальні контакти і взаємодія з іншими людьми; ресурси, що доступні сім'ї, тощо.

Проводячи оцінку потреб ВПО, важливо звернути увагу на такі фактори ризику; ступінь травматизації членів сім'ї (кожного з батьків і дитини) та особливості їх реакції на травму, чи потрібні сім'ї послуги психолога для подолання травми; чи переживає людина горювання за втратою, і на якій стадії горювання перебуває; якими ресурсами адаптації (копінг-стратегіями) володіють члени сім'ї для подолання життєвих труднощів; життєва/соціальна історія сім'ї до переміщення (як було раніше, які ресурси підтримували сім'ю і чи можна їх відновити); наявність чи відсутність складних життєвих обставин до переміщення; життєва компетентність батьків і дитини (життєві навички, які допоможуть у соціальній адаптації); наявність позитивної соціальної підтримки (соціальне оточення, громадські організації тощо) (Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми, 2017, с. 21-22).

Після збору інформації, отриманої з різних джерел, проводиться аналіз сильних і слабких сторін клієнта, визначається ключова проблема, фактори ризику сім'ї. Саме це дає змогу розробити детальні рекомендації щодо планування подальших дій, стратегії втручання, ведення випадку, визначення пакета соціальних послуг, необхідних для підтримки ВПО.

Під час оцінки потреб членів сім'ї можна діагностувати різноманітні психологічні проблеми у дітей та їх батьків. Діти можуть бути дратівливими, неспокійними, полохливими. Вони можуть реагувати на гучні звуки, а іноді навіть боятися виходити з дому. Дехто здається замкнутим та депресивним, часто плаче та засмучується через дрібниці. Такі діти не мають бажання гратися та втрачають цікавість до того, що зазвичай робили. Деякі діти постійно проявляють занепокоєння та тривогу, їм важко зосередитися у школі. Інші виявляють схильність до різких приступів гніву чи роздратування. У деяких дітей виникають проблеми зі сном: вони прокидаються серед ночі із криками тому що бачать нічні жахіття про те, що пережили. Ці спогади мимовільно та виразно спливають в їхній пам'яті. Деякі діти почуваються так, ніби переживають ті події насправді ще і ще раз. Багато хто з дітей боїться, що втрачає глузд і божеволіє. У багатьох думки про минулі події спричиняють такий сум, що вони намагаються витіснити ці спогади, відмовляються говорити про пережите, повертатися в місця, які навіюють ці спогади. Більшість дітей відчувають, що втрачають контроль

над собою та не знають, що їм робити. Батькам потрібно пояснювати можливі реакції дитини, які виникають у зв'язку з пережитим травматичним досвідом.

Подібні типи реакції після переживання трагічних подій війни характерні для всіх дітей. Поняття, що об'єднує ці три групи симптомів – інтрузивні спогади, уникання думок і розмов про важку подію та фізіологічне перезбудження – називається «*посттравматичним стресом*». Реакції посттравматичного стресу є звичайним та природним явищем на отримання травми під час війни. І це стосується як дітей, так і дорослих.

За таких умов, важливо: стабілізувати стан клієнта, залучити до роботи психолога, пояснити, що у нього нормальна реакція людини на ненормальну ситуацію; допомогти оволодіти навичками емоційної та поведінкової саморегуляції. Ці методи спрямовані на досягнення психічної рівноваги і зміцнення фізичного та морального стану людини.

За результатами комплексної оцінки формується план соціального супроводу сім'ї, який в обов'язковому порядку погоджується та підписується клієнтом, фахівцем з соціальної роботи, а також затверджується координатором сектору/підрозділу установи.

Для складання індивідуального плану роботи слід: орієнтуватися на пріоритетні потреби ВПО та цілі сім'ї; визначити мету роботи, конкретні завдання та дії, необхідні для їх досягнення, терміни їх виконання і виконавців. Плануючи роботу, слід зважати на такі обставини: наявність у родині складних життєвих обставин у мирний час; політичні розбіжності або протистояння між членами сім'ї; вступ членів сім'ї до збройних формувань протидіючих сторін; наявність у сім'ї осіб, які залишились у зоні збройного конфлікту; члени однієї сім'ї перемістилися в різні місця проживання; частина сім'ї повернулася в зону збройного конфлікту після переміщення; інші суттєві обставини, які є нетиповими для мирного часу і визначають особливості допомоги будь-якого спеціаліста, чи то педагог, соціальний працівник, психолог, вузькопрофільні фахівці.

Послуги для ВПО мають ґрунтуватися на таких засадах:

1. Людина та її потреби є основними у прийнятті всіх рішень.
2. Недопущення дискримінації. ВПО мають всі ті права, що і громадяни України.
3. Усі рішення мають прийматися вчасно. Всі етапи роботи, права ВПО, можливості подання скарг мають бути чітко роз'яснені.
4. Повага до ідентичності та життєвих поглядів (зокрема різних поглядів щодо причин та наслідків виникнення збройного конфлікту на Сході України).
5. Сприяння соціальній інтеграції та незалежності. Послуги мають бути спрямовані на розвиток автономії і незалежності від соціальних допомог та гуманітарної допомоги.

6. Комплексний підхід у наданні допомоги і залучення суб'єктів соціальної роботи, партнерських організацій

Моніторинг випадку – один із етапів реалізації плану втручання. Для проведення оцінки якості соціальних послуг застосовуються наступні показники якості цих послуг: адресність та індивідуальний підхід, результативність, своєчасність, доступність та відкритість, зручність, повага до одержувача соціальної послуги, професійність.

Обов'язково необхідно проаналізувати, які ефекти (результати) наданих соціальних послуг виникли: у чому саме проявляється ефект; як це впливає на ситуацію та потенціал родини або клієнта.

Враховуючи результати моніторингу, вносяться зміни до плану розвитку сім'ї, розробляються нові підходи до вирішення проблеми, переглядаються дії у контексті змін, які відбуваються.

Таким чином, можна констатувати, що у зв'язку з військовими діями на сході України та окупацією Автономної Республіки Крим в державі з'явилися нові категорії людей, які вимушені шукати підтримки як з боку державних соціальних служб так і недержавних організацій. Поява ВПО – виклик для України та її соціальної політики, системи соціальних служб та соціальних працівників. Поряд з цим повільними темпами розробляються і впроваджуються нові програми, які направлені на комплексне соціальне обслуговування та захист нових категорій соціально незахищених верств населення, що спричинено застарілою системою соціальних служб, як основних надавачів послуг для цих категорій. Переміщення порушує соціальну екологію людини, зумовлює депривацію, соціальне виключення, посилює ризики насильства та виникнення психологічної «пастки утриманства», і тому зумовлює потребу соціально-педагогічній та психологічній допомозі. Шляхи вирішення проблем та задоволення потреб ВПО не є новою практикою в світі. Тому Україні при плануванні своїх соціальних програм доцільно скористатися міжнародним досвідом.

Список використаної літератури

1. Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України: посіб. для практиків соціальної сфери / Мельник Л. А. [та ін.] ; за ред. Волинець Л.С. К.: ТОВ «Видавничий дім «Калита», 2015. 72 с. **2. Райкус Дж., Хьюз Р.** Социально-психологическая помощь семьям и детям групп риска: Практическое пособие: 2 т. К.: Феникс, 2011. 221 с. **3. Соціально-педагогічна** та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту : навч.-метод. посібн. К.: Агенство «Україна». 2015. 176 с. **4. Соціальна робота** з вразливими сім'ями та дітьми: посіб. у 2-х ч.; Ч. 2 (Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми) / А. В. Аносова, О. В. Безпалько, Т. П. Цюман та ін. / За заг. ред. : Т. В. Журавель, З. П. Кияниці. К.: ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. 352 с.

References

1. Psykhosotsialna dopomoha vnutrishno peremishchenym ditiam, yikhnim batkam ta sim'iam z ditmy zi Skhodu Ukrainy: posib. dlia praktyktiv sotsialnoi sfery (2015). [Psychosocial help for internally displaced children, their parents and families with children from the East of Ukraine: a guide for practitioners in the social sphere] / Melnyk L. A. [ta in.]; za red. Volynets L.S. Kyiv: TOV «Vydavnychi dim «Kalyta». [in Ukrainian]. **2. Raikus Dzh.,** Khiuz, R. (2011). Sotsyalno-psykholohycheskaia pomoshch semiam y detiam hrupp ryska: Praktycheskoe posobyе [Social and psychological assistance to families and children at risk groups: Practical Guide]: 2 t. Kyiv: Fenyks. [in Russian]. **3. Sotsialno-pedahohichna** ta psykholoichna dopomoha simiiam z dity v period viiskovoho konfliktu: navchalno-metodychnyi posibnyk. (2015). [Socio-pedagogical and psychological assistance to families with children during a military conflict: a teaching manual] Kyiv: Ahennstvo „Ukraina”. [in Ukrainian]. **4. Sotsialna** robota z vrazlyvymy sim'iamy ta ditmy: posib. u 2-kh ch. [Social work with vulnerable families and children: a manual in 2 parts]; Ch. 2. (2017). (Sotsialna robota z vrazlyvymy sim'iamy ta ditmy) / A. V. Anosova, O. V. Bezpalko, T. P. Tsiuman ta in. / Za zah. red.: T. V. Zhuravel, Z. P. Kyianytsi. OBNOVA KOMPANI. [in Ukrainian].

Литвинова Н. А. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту на Донбасі

У статті висвітлено аналіз становища сімей з дітьми в Україні в умовах військового конфлікту, охарактеризована ціла низка проблем і організаційних складнощів, а саме: забезпечення їжею і житлом; виплата пенсій і соціальних виплат; доступ до соціальних послуг; забезпечення місцями в дитячих садках і школах; вступ і продовження навчання у ВНЗ; надання медичної допомоги особам, що потребують спеціалізованої чи висококваліфікованої медичної допомоги; пошук роботи і працевлаштування; відновлення документів та інші.

Стаття містить алгоритм соціально-педагогічної та психологічної роботи з постраждалими, вимушеними переселенцями, особливо з дітьми.

Представлено методичні рекомендації щодо надання соціальних послуг та ведення випадку з урахуванням ключової ознаки вразливості сімей з дітьми. Розкрито певні стандарти проведення якісної оцінки потреб постраждалої сім'ї.

Ключові слова: сім'ї з дітьми, внутрішньо переміщена особа, соціально-педагогічна допомога, психологічна допомога, ведення випадку, оцінка потреб.

Литвинова Н. А. Социально-педагогическая и психологическая помощь семьям с детьми в период военного конфликта на Донбассе

В статье освещен анализ положения семей с детьми в Украине в условиях военного конфликта, охарактеризован целый ряд проблем и организационных сложностей, а именно: обеспечение пищей и жильем;

выплата пенсий и социальных выплат; доступ к социальным услугам; обеспечение местами в детских садах и школах; вступление и продолжения обучения в вузе; оказания медицинской помощи лицам, нуждающимся в специализированной или высококвалифицированной медицинской помощи; поиск работы и трудоустройство; восстановление документов и другие.

Статья содержит алгоритм социально-педагогической и психологической работы с пострадавшими, вынужденными переселенцами, особенно с детьми.

Представлены методические рекомендации по предоставлению социальных услуг и ведению случая с учетом ключевого признака уязвимости семей с детьми. Раскрыты стандарты проведения качественной оценки потребностей пострадавшей семьи.

Ключевые слова: семьи с детьми, внутренне перемещенное лицо, социально-педагогическая помощь, психологическая помощь, ведение случая, оценка потребностей.

Lytvynova N. Socio-Pedagogical and Psychological Assistance to Families with Children During the Military Conflict in the Donbass

The article analyzes the situation of families with children in Ukraine in the context of a military conflict, describes a number of problems and organizational difficulties, namely: providing food and housing; payment of pensions and social benefits; access to social services; provision of places in kindergartens and schools; introduction and continuation of studies in higher educational establishments; provision of medical care to people in need of specialized or highly qualified medical care; job search and employment; recovery of documents and others.

The article contains an algorithm of social-pedagogical and psychological work with victims, forced migrants, especially with children.

Methodical recommendations for provision of social services and case management are presented, taking into account the key feature of vulnerability of families with children. There are certain standards for carrying out a qualitative assessment of the needs of the affected family.

The emergence of forced displaced persons is a challenge for Ukraine and its social policy, social services system and social workers.

Ways of solving problems and meeting the needs of displaced persons is not a new practice in the world. Therefore, when planning its social programs, Ukraine should use international experience.

Key words: families with children, internally displaced person, social and pedagogical help, psychological help, case management, needs assessment.

Стаття надійшла до редакції 14.02.2019 р.

Прийнято до друку 29.03.2019 р.

Рецензент – д.п.н., проф. Харченко С. Я.